

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора Гловюк Ірини Василівни на дисертацію Аббасової Дарії Лазимівни на тему: «Правове забезпечення та реалізація етичних норм у кримінальному процесі України» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що право не є єдиною нормативною системою для суспільства, а історично первинною такою системою є мораль. Саме у моралі були і є закладені ті цінності, на яких ґрунтується право у його юснатуралістичному розумінні. Наразі право є складною системою, яке може закріплювати певні моральні норми, не регламентувати певні відносини, які є недоречними для регламентації саме правом, але регламентують нормами моралі; відображати загальні моральні цінності тощо. Надзвичайно непростим є питання етичної складової кримінального процесу та кримінального процесуального права, зважаючи на публічний характер кримінального процесу, специфіку кримінально-процесуальної форми та інтрузивний характер кримінально-процесуальних засобів. Утім, норми кримінального процесуального права не існують самі по собі, вони є елементом культури, «живуть» у суспільстві та державі та мають реагувати на ті етичні питання, які є у суспільстві, а конкретніше – у тих людей, які є учасниками кримінального провадження. Складність полягає певній імпліцитності норм моралі у нормах кримінального процесуального права. Саме тому питання етичних норм у кримінальному процесі України є надважливими.

У кримінально-процесуальній доктрині є певні дослідження, присвячені етичним питанням у кримінальному провадженні (праці Н. Бакаянкової, І. Билиці,

О. Варченко, Ю. Грошевого, Л. Гуртієвої, О. Капліної, А. Лапкіна, М. Мазур, В. Нора, О. Овчаренко, О. Снідевича, Х. Слюсарчук, І. Тітка, О. Хотинської-Нор, О. Шило, Д. Ягунова та ін.) Проте, комплексних досліджень сучасних питань реалізації етичних норм у кримінальному процесі України не було. З цих причин тематика дисертаційного дослідження Д.Л. Аббасової є актуальною та своєчасною, важливою для доктрини та правозастосовної діяльності. Особливо важливо, що авторка зосередилась на реальних сучасних проблемних питаннях, а не давно вирішених у науці та на практиці проблемах.

Крім того, актуальність заявленої тематики підкреслюється виконанням дисертаційного дослідження в межах цільової комплексної програми «Судова влада: проблеми організації та діяльності» (номер державної реєстрації 0111U000957) на кафедрі кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Новизна представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачем досліджень, їх наукова обґрунтованість. Дисертаційне дослідження є першим комплексним науковим дослідженням проблематики правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальному процесі на основі положень КПК України 2012 року.

Відповідно, авторкою вірно сформульована мета та завдання дослідження, які досягнуті в результаті дослідження.

Сформульовані та аргументовані авторкою результати дисертаційного дослідження є важливими у теоретичному та практичному аспектах, містять елементи наукової новизни та пропозиції щодо удосконалення законодавства. Серед них особливо слід виділити такі: доведення, що відсутність чіткої нормативної підстави для врахування релігійних переконань осіб, до яких застосовуються запобіжні заходи, призводить до компенсаторного використання суддями етичних (однак не юридичних) аргументів для обґрунтування окремих процесуальних рішень у цих питаннях; аргументацію доцільності запровадження

судового контролю при вирішенні питання проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, у випадках, коли родичі померлого заперечують проти проведення цієї слідчої дії; пропозицію поширити право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї на представників ЛГБТ-спільноти, які оформили реєстроване партнерство (за умови прийняття ЗУ «Про інститут реєстрованих партнерств») шляхом доповнення п.1 ч.1 ст.3 КПК України в частині визначення реєстрованого партнера як близького родича або члена сім'ї; позицію, що спірним з позиції дотримання етичних норм є використання у кримінальному провадженні при проведенні впізнання фотознімків людей (фотографій із акаунтів у соціальних мережах або із інших кримінальних проваджень) без отримання згоди особи, яка зображена на фотознімку, на таке використання, та можливі варіанти вирішення цієї проблеми, зокрема шляхом застосування стороною обвинувачення штучного інтелекту (програмного забезпечення) для генерування фотографій-статистів; обґрунтування: якщо під час обшуку житла або іншого володіння виникає необхідність провести обшук особи, який передбачає її оголення, має здійснюватися безперервна, але роздільна відеофіксація: відеофіксація обшуку житла та іншого володіння не має перериватися, однак відеофіксація особистого обшуку має здійснюватися в окремій кімнаті на окремий відеофіксуючий пристрій з подальшим записом інформації на окремому матеріальному носії (який зберігається в опечатаному вигляді і може надаватися лише суду під час судового розгляду).

Важливим є і удосконалення: наукових підходів до структуризації категорій етика, мораль і моральність у кримінальному процесуальному контексті; концепції, відповідно до якої застосування запобіжного заходу всупереч презумпції невинуватості може призводити до соціальної стигматизації особи; – позиції, згідно із якою критеріями використання інформації приватного характеру для виконання завдань кримінального провадження є: (а) мета, яка не суперечить етичним категоріям честі та гідності; (б) доказове значення інформації; (в) спосіб інформування, який не порушує принцип презумпції

невинуватості; підходу, відповідно до якого право на свободу світогляду і віросповідання має бути забезпечено при здійсненні кримінальних процесуальних процедур, однак це не наділяє учасників кримінального провадження релігійним імунітетом; аргументації позиції, відповідно до якої працівники органів досудового розслідування та оперативних підрозділів не можуть виступати таємними агентами для отримання викривальних показань при здійсненні досудового розслідування кримінальних правопорушень, коли їх процесуальний статус вже відомий учасникам кримінального провадження; погляду, згідно із яким застосування кримінального процесуального примусу під час відбирання біологічних зразків не порушує право на свободу від самовикриття до підозрюваного, обвинуваченого, а й до свідка та потерпілого) при збиранні доказового матеріалу, якщо при цьому дотримані гарантії, передбачені ст. 3 Конвенції; системи критеріїв, які необхідно враховувати при оцінці впливу факту «дружби» учасників кримінального провадження у соціальній мережі на професійну неупередженість таких учасників.

Слід позитивно оцінити також розвиток авторкою: позиції, відповідно до якої примусове годування осіб, які тримаються під вартою, відповідно до практики ЄСПЛ, не порушує право, гарантоване ст. 3 Конвенції, якщо воно відповідає низці критеріїв, при цьому «слабкими місцями» застосування примусового годування в Україні є те, що: (а) процедура примусового годування на сьогодні залишається технологічно недосконалою; (б) процесуальний порядок розгляду відповідних клопотань є спірним з позиції забезпечення гарантій дотримання права на повагу до людської гідності; підходу, згідно із яким альтернативою скасуванню або зміні запобіжного заходу та гарантією права на безпеку в умовах воєнного стану є евакуація ув'язнених, виокремлення критеріїв, на які варто зважати під час евакуації ув'язнених; аргументації та алгоритму реалізації позиції, відповідно до якої існує необхідність передбачити кримінальні процесуальні механізми захисту таємниць, отриманих священнослужителем не лише під час сповіді, а й при виконанні інших релігійних обов'язків; пропозиції

щодо шляхів вирішення проблеми, яка полягає в тому, що КПК України не встановлює обов'язкової участі лікаря при проведенні особистого обшуку, який передбачає обстеження фізіологічних порожнин тіла людини, та аргументи, що як з позиції етики, так і з позиції дотримання медико-санітарних умов (оскільки такі процедури можуть викликати у особи болісні відчуття, фізіологічні травми, інфікування тощо) такого роду маніпуляції мають проводитися виключно медичним працівником із дотриманням санітарно-гігієнічних умов; теоретичних розробок щодо використання ненормативної термінології у текстах судових рішень, позицію щодо заборони використання ненормативної термінології у процесуальних документах, за винятком фіксації інформації, яка має доказове значення, а також запропоновано досліджувати такі матеріали у закритому судовому засіданні.

Дисертаційне дослідження містить і ряд інших цікавих та аргументованих висновків, пропозицій та рекомендацій. Таким чином, ступінь наукової новизни дослідження, обґрунтованість наведених у ньому положень, висновків та рекомендацій відповідає вимогам до дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій дисертаційного дослідження підтверджується використаною нормативною базою, коректною методологією, теоретичною та емпіричною базою дослідження.

Нормативно-правову базу дисертаційного дослідження становлять Конституція України, міжнародно-правові акти, рішення ЄСПЛ, КПК, КК, інші закони України, законодавство зарубіжних країн.

Теоретичну базу дисертації склали наукові роботи вчених у галузі кримінального процесу та інших галузей права, а також загальної теорії права.

Методологічним підґрунтям дисертаційного дослідження стали: діалектичний метод, історичний метод, порівняльно-правовий метод, методи

спостереження, описання, аналізу та синтезу, узагальнення; логіко-юридичний метод, метод соціальних досліджень, метод експертних оцінок.

Емпіричну базу становлять рішення ЄСПЛ, КСУ, ВС, матеріали узагальнення судової практики, постанови пленуму ВСУ, рішення та роз'яснення РАУ, рішення ВРП, ВКДКА, КДКП, КДКА регіонів, результати анкетування 545 фахівців у галузі кримінальної юстиції.

Відповідно, наукові положення, рекомендації та висновки дисертаційного дослідження є обґрунтованими та методологічно вірними, такими, що мають системний, комплексний характер та містять ґрунтовну наукову новизну.

Зміст та оформлення дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів (восьми підрозділів), висновків, списку використаних джерел (555 джерел) та додатків.

Розділ 1 – «Етичні норми у кримінальних процесуальних правовідносинах: теоретичні основи дослідження» присвячено дослідженню питань: етичні норми у кримінальному процесі як предмет наукового осмислення; поняття етики та її роль у регламентації кримінальних процесуальних правовідносин; міжнародні стандарти правового забезпечення етичних норм у кримінальному процесі.

У розрізі етичних норм предмета наукового осмислення у кримінально-процесуальній доктрині, авторкою проаналізовано релевантну теоретичну основу, і слушно указано, що наразі відсутнє комплексне дослідження правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальному процесі України. Положення окремих наукових доробків потребують перегляду у зв'язку з втратою їх актуальності. Наукове осмислення категорій «етика», «мораль», «моральність», їх співвідношення та значення у кримінальному процесі носить фрагментарний характер.

Авторкою детально розглянуто поняття етики, у тому числі співвідношення із схожими категоріями, та її роль у регламентації кримінальних процесуальних правовідносин. Слушно указано, що етичні аспекти кримінальної процесуальної діяльності визначаються за критеріями: 1) наявність у кримінальній процесуальній нормі прямого посилання на етичні категорії (честь, гідність, справедливість, свобода); 2) етико-змістовне наповнення кримінальної процесуальної норми; 3) визначення кримінальною процесуальною нормою порядку взаємодії між суб'єктами з позиції етичних категорій; 4) існування суперечностей між кримінальною процесуальною нормою і етичними категоріями; 5) кримінальна процесуальна норма наділяє суб'єкта правозастосування правом вибору варіанту поведінки у кримінальних процесуальних правовідносинах або прогально (неповно) регламентує відносини, які можуть виникнути у правозастосовній практиці. Ці критерії надають можливість встановити три ключових вектори для визначення кола питань, які в кримінальному процесі мають етичне забарвлення: 1) етичний зміст кримінальної процесуальної норми; 2) вплив етики на правозастосування; 3) взаємодія суб'єктів кримінального провадження.

Міжнародні стандарти правового забезпечення етичних норм у кримінальному процесі детально досліджено в таких аспектах: 1) стандарт професійної поведінки та етичної взаємодії судді, прокурора, слідчого, адвоката; 2) стандарт заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність поводження; 3) стандарт недопустимості безпідставного обмеження прав і основоположних свобод людини; 4) стандарт заборони застосування обману у кримінальному процесуальному доказуванні.

У Розділі 2 – *«Проблеми правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальних процесуальних процедурах»* розглянуто питання: дотримання етичних стандартів кримінальної процесуальної діяльності під час застосування запобіжних заходів, які передбачають фізичний примус; етика кримінального процесуального доказування; етика судового розгляду; спірні

питання дотримання вимог професійної етики окремими учасниками кримінального провадження.

У цьому розділі авторка «відійшла» від ґрунтовно досліджених проблем запобіжних заходів і сконцентрувалася на етико-правові проблеми дотримання етичних стандартів кримінальної процесуальної діяльності під час застосування запобіжних заходів, які передбачають фізичний примус у питаннях: 1) примусове годування осіб, які тримаються під вартою; 2) евакуація осіб, які тримаються під вартою; 3) соціальна стигматизація як результат запобіжного заходу (підрозділ 2.1.).

Аспект етики кримінального процесуального доказування досліджено крізь призму таких питань: кримінальний процесуальний примус при збиранні доказів; провокація кримінального правопорушення; кримінальні процесуальні механізми захисту таємниць; забезпечення поваги до релігійних переконань під час здійснення кримінального процесуального доказування; етика проведення окремих слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій.

Етика судового розгляду розглянута через такі напрямки: 1) свобода вираження поглядів та поширення інформації про судовий розгляд; 2) взаємодія учасників кримінального провадження під час судового засідання; 3) інститут відводу як форма процесуального протесту; 4) процесуальні документи, які розглядає суд.

Питання дотримання вимог професійної етики окремими учасниками кримінального провадження розглянуто у аспектах: 1) «дружби» в соціальних мережах як підстави для відводу учасника кримінального провадження; 2) порушення ПАЕ як підстави для відмови захисника від виконання своїх обов'язків або відводу, самовідводу захисника, представника.

Оформлення дослідження відповідає встановленим вимогам. Робота виконана грамотною українською мовою.

Теоретична та практична значимість результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вони можуть бути використані у: науково-дослідній роботі – для подальших наукових досліджень проблематики правового забезпечення та реалізації етичних норм у кримінальному процесі України; нормотворчій діяльності – для вдосконалення норм кримінального процесуального законодавства України з позиції етики та інших філософських категорій; у правозастосовній діяльності – для створення методологічного підґрунтя роботи слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів, формування єдиної судової практики з питань реалізації етичних норм у кримінальному процесі України, а також забезпечення прав та свобод людини у кримінальному провадженні; у навчальному процесі – при викладанні та вивченні навчальних курсів, підготовці матеріалів для забезпечення навчального процесу.

Повнота викладу наукових положень в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 11 наукових працях, чотири з яких – наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації (опубліковані у фахових наукових виданнях України), 7 тез доповідей і повідомлень на наукових і науково-практичних конференціях.

Дотримання академічної доброчесності. Академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у дисертації та/або наукових публікаціях здобувачки офіційним опонентом не виявлено. Наукові результати співавтора спільної наукової праці у роботі не використано.

Реального або потенційного **конфлікту інтересів** у офіційного опонента ні стосовно здобувачки, ні стосовно наукового керівника – немає, ми не є близькими особами.

У цілому відзначаючи логічність та послідовність побудови дослідження, наукову новизну, обґрунтованість та аргументованість його результатів, високий науковий рівень дисертаційного дослідження, відмітимо, що воно, як і

будь-яке дослідження дисертаційного рівня, містить певні положення, які викликають **зауваження та питання**. Зокрема:

1. На С. 7 зазначено: «Нормативно-правову та інформаційну основу дослідження складають...». Є сумніви стосовно поєднання нормативно-правової та інформаційної бази дослідження, бо тоді теоретична база також є складовою інформаційної бази дослідження, утім, вона указана окремо.
2. На С. 10, 100-106 авторкою обґрунтовується доцільність скасування заборони допиту лікаря як свідка щодо відомостей, які становлять лікарську таємницю, «якщо дозвіл на такий допит буде надаватися слідчим суддею, судом із можливістю проведення допиту в закритому судовому засіданні». На думку опонента, ця пропозиція несумісна з ідеєю лікарської таємниці. У разі реалізації підходу дисертантки, потрібні будуть зміни до ст.ст. 39-1, 40 Основ законодавства України про охорону здоров'я, а також нормативізація роз'яснень такої можливості особі, яка звертається за медичною допомогою. Утім, якщо і реалізовувати цю пропозицію, то, як видається, потрібно передбачити підстави такого «нівелювання» свідоцького імунітету, які були б збалансованими з потребами досудового розслідування та судового розгляду.
3. Авторка детально розглянула питання етики при розголошенні відомостей досудового розслідування, які містять інформацію про приватне життя. Цікаво дізнатись позицію авторки щодо того, наскільки етично та необхідно у демократичному суспільстві розміщати фото з обшуків, зокрема, вилучених грошових коштів, гарно розкладених на предметах інтер'єру місця, де проводився обшук?
4. На С. 75, 76 авторка зазначає: визначаючи допустимість застосування кримінального процесуального примусу до потерпілого слід виходити з критеріїв реального і потенційного потерпілого. Кримінальний

процесуальний примус до реального потерпілого допускається, оскільки: 1) втручання у право потерпілого на приватне життя (як і будь-якого іншого учасника кримінального провадження) спрямоване виключно на встановлення обставин кримінального правопорушення, визначення правильної кримінально-правової кваліфікації і притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, а не на приниження честі, гідності, завдання фізичного болю або моральних страждань; 2) втручання, яке не досягає мінімального «рівня жорстокості» у розумінні ст. 3 Конвенції (Заборона катування) є виправданим з огляду на тяжкість кримінального правопорушення, у якому підозрюється або обвинувачується особа (переважає суспільний інтерес). Утім, таке тлумачення свідчить про відношення до потерпілого виключно як до джерела фактичних даних. Сучасні підходи до поводження з потерпілими, зокрема, від сексуального насильства, виходять з позиції «не нашкодь», необхідності отримання інформованої згоди. Зокрема, інформована згода базується на принципі автономії та уособлює ідею, що особистість має вільно обирати власний план дій стосовно документування сексуального насильства¹. Інформовану згоду потрібно отримати до того, як опитувана особа почне надавати будь-яку інформацію, а потім слід отримувати підтвердження наданої згоди перед кожною наступною дією, наприклад: проведення медичного чи інших видів огляду тощо². Як співвідносяться пропозиції дисертантки з цими найкращими практиками?

5. На С. 131-132 авторка пропонує внести зміни до ч. 1 ст. 178 КПК України, включивши до переліку обставин, що враховуються при застосуванні запобіжного заходу – релігійні переконання. Натомість, на

¹ Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в конфлікті. Краща практика документування сексуального насильства як злочину або порушення міжнародного права, друге видання: березень 2017. URL: https://nmc-vfpo.com/wp-content/uploads/2022/05/mizhnarodnyj-protokol-iz-dokumentuvannya-ta-rozsliduvannya-seksualnogo-nasylstva-v-konflikti-2017_compressed.pdf С. 90

² Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні. Травень 2023. URL: <https://globalrightscpliance.com/> С. 476

її думку, релігійні переконання не можуть слугувати виключною підставою для зміни або скасування запобіжного заходу, оскільки це створює релігійний імунітет підозрюваного, обвинуваченого і суперечить виконанню завдань кримінального провадження. Це цікава пропозиція, яка може бути реалізована, однак, виникне важливе питання: доведення реальності релігійних переконань.

6. На С. 144 авторка пропонує застосування стороною обвинувачення штучного інтелекту для генерування фотографій-статистів. На її переконання, такий підхід не викликатиме проблем в контексті забезпечення допустимості доказів, за умови, що дотримуватиметься вимога про відсутність різких відмінностей між особами, зображеними на фото. Водночас, це зніме питання про порушення етики при використанні фотографій без згоди осіб, на них зображених. Підтримуючи цю позицію, зазначимо, що цікаво дізнатись думку авторки, чи її реалізація потребуватиме відходу від позиції ОП ККС ВС від 25 вересня 2023 року у справі № 208/2160/18, що «Положення ч. 6 ст. 228 КПК у разі необхідності дозволяють провести впізнання за фотознімками з додержанням вимог, зазначених у частинах 1, 2 вказаної статті, незалежно від наявності реальної можливості пред'явити для впізнання саму особу. Законодавством не передбачено необхідності обґрунтування та вмотивування слідчим проведення впізнання за фотознімками».

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Аббасової Дарії Лазимівни на тему: «Правове забезпечення та реалізація етичних норм у кримінальному процесі України» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», є самостійною кваліфікаційною науковою працею, яка виконана здобувачем особисто, містить нові науково-обґрунтовані теоретичні результати проведених нею досліджень, що мають важливе значення для розвитку науки. Поставлене наукове завдання виконане на

належному рівні, дисертація свідчить про те, що здобувачка оволоділа методологією наукової діяльності.

Дисертація Аббасової Дарії Лазимівни на тему: «Правове забезпечення та реалізація етичних норм у кримінальному процесі України» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» відповідає спеціальності 081 – Право та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року (зі змінами і доповненнями, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 03 квітня 2019 року № 283), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року (зі змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 21 березня 2022 № 341), а її авторка – Аббасова Дарія Лазимівна – заслуговує на присудження ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент –
доктор юридичних наук,
професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової роботи
Львівського державного університету
внутрішніх справ

Ірина ГЛОВЮК

